

Populisme verleden tijd?¹

DIRK JAN WOLFFRAM

Is Populism a Thing of the Past?

Is populism a category that contributes to our understanding of politics and its history? A large number of books are dedicated to populism and new titles are published weekly. In this article the balance is drawn up by judging books with different scientific pretentions, but with two features in common. Inspired by a number of classical studies on populism they try to interpret the state of Dutch politics, and at the same time offer a reinterpretation of aspects of the recent and less recent Dutch past. On the basis of a review of these books one has to conclude that populism, unlike the classical 'isms' of the history of politics, appears to be too diffuse to be a useful category for an interpretation of the political development in the last decade, or more generally as a phase in the development of democratic political systems.

55

Inleiding

Populisme wordt gezien als een niet meer weg te denken aspect van de hedendaagse politieke cultuur. Weinigen hebben er heden ten dage moeite mee om het optreden van Geert Wilders en zijn Partij van de Vrijheid (pvv) als 'populistisch' te duiden. Kritiek op de regentenkliek van de linkse kerk, weerzin tegen multiculturalisme en immigratie en eurosceptisme lijken de voornaamste programmapunten van Wilders en de pvv, maar al naar gelang de mogelijkheden voor electoraal gewin blijken deze inwisselbaar voor *law and order*-fermheid of verdediging van de sociale zekerheid. Politici zijn al 'populistisch' indien zij maatregelen voorstellen die ten goede komen aan de 'gewone' man of vrouw, of als zij een beroep doen op de steun van 'het volk' voor hun voorstellen. In het gebruik van de term klinkt een onderton van minachting. Populistische politiek is inferieure politiek, ook pvv-ers gebruiken de term om 'linkse' politiek te diskwalificeren.²

Maar is populisme méér dan dat? Is het een te onderscheiden object, een denkrichting, stroming of ideologie, een categorie waarvan het gebruik bijdraagt aan ons inzicht in de formatie en werking van politiek, zoals vele ‘ismen’ ons hebben geholpen in onze analyse van de geschiedenis van politiek? Ik zal hieronder betogen dat dat vooralsnog nog niet het geval is. Populisme is een heuristisch hulpmiddel bij het duiden van vormen van politieke stijl (zie hiervoor de bijdrage van Henk te Velde aan dit nummer) of van de ‘dunne’ ideologie van tegenbewegingen (zoals geschetst in de bijdrage van Koen Vossen). Maar in weerwil van een flink aantal wetenschappelijke pogingen tot doorgroning van de verschijnselen die we bij elkaar als ‘populisme’ aanduiden, kan nog niet worden gesteld dat er inmiddels een basis is voor een duiding van het afgelopen decennium en de huidige tijd als een betekenisvol ‘tijdvak van populisme’, zoals in het verleden andere ismen wel degelijk betekenisvolle categorieën bleken voor historische duiding van Nederlandse politiek.

Populisme in Nederland

Tot ongeveer een decennium geleden was populisme een verschijnsel uit een ver verleden of op een ver continent en studieobject van een beperkte groep wetenschappers. Gezaghebbend waren vooral de Britten Margaret Canovan, bekend als Hannah Arendt-specialist³ en Paul Taggart, expert op het gebied van euroscepticisme.⁴ Beiden schreven een monografie over populisme, respectievelijk in 1981 en 2000, en beiden droegen bij aan de in 2002 onder redactie van de Franse politicologen Yves Mény en Yves Surel verschenen gezaghebbende bundel *Democracies and the Populist Challenge*.⁵ Taggarts visie is nog steeds richtinggevend. Hij vatte in zijn boekje *Populism* de toenmalige wetenschappelijke analyse van populisme bondig samen, met veel ruimte voor de eerdere analyse van Canovan. Taggart definieerde populisme als een beweging die zich vijandig opstelt tegenover de dominantie van elites in de representatieve democratie, zich identificeert met een geïdealiseerde kern van de natie (het ‘heartland’, oftewel het eigen volk), een pseudo-ideologie hanteert zonder kernwaarden en het vermogen heeft zich met kameleontisch gemak aan te passen aan zijn omgeving. Voorts is het een krachtige reactie op een

1 Met dank aan de redactie van *BMGN - LCHR* voor haar commentaar op eerdere versies.

2 Zie bijvoorbeeld de aanval van PVV-ideoloog Martin Bosma op NRC-redacteur Folkert Jensma, ‘De kritiek op de PVV is apekool en puur populisme’, *NRC* 10-11 december 2011, Bijlage *Opinie&Debat*, 7.

3 M. Canovan, *Populism* (Londen 1981); M. Canovan, ‘Trust the People!: Populism and the Two Faces of Democracy’, *Political Studies* 47 (1999) 2-16.

4 Paul Taggart, *Populism* (Philadelphia 2000).

5 Yves Mény en Yves Surel (eds.), *Democracy and the Populist Challenge* (New York 2002).

crisisstemming, alsmede een tijdelijk fenomeen omdat het zich door interne tegenstrijdigheden uitholt.

Hoe ziet dat populisme er in Nederland uit? Populisme wordt verbonden met de onverwachte en onstuitbare opkomst van politieke bewegingen die inspelen op vrij breed levende gevoelens van onvrede over het functioneren van het politieke bestel in het algemeen en de aanpak van de minderhedenproblematiek in het bijzonder. Vanaf 2001 werd de onvrede van een flink deel van het volk zichtbaar in verkiezingsuitslagen van Fortuyns LPF (Lijst Pim Fortuyn) en Wilders' PVV. Met de achtereenvolgende verkiezingsoverwinningen van Wilders en zijn PVV en zijn gedoogsteun voor het kabinet-Rutte is duidelijk geworden dat het hier niet gaat om een tijdelijk geloof in een messianistische leider (zoals Pim Fortuyn dat was). Dat het Nederlandse politieke landschap en de inhoud van politiek in het afgelopen decennium sterk zijn veranderd, staat buiten kijf. Er is sprake van tegenstrijdige ontwikkelingen: zowel polarisatie (met name ter rechterzijde) als vergaande ont-ideologisering in het midden van de politiek. Er klinkt een roep om krachtig leiderschap, maar de basis daarvoor is weggefallen door de fragmentatie van het electoraat en een manifest wantrouwen in autoriteiten. Een voortdurend hoog welvaartsniveau is gekoppeld aan een permanente crisisstemming, eerst over de stand van onderwijs en zorg, sinds 2008 over de staat van banken en overheidsfinanciën. Een zeer restrictief immigratie- en integratiebeleid heeft geleid tot een sterke daling van het aantal niet-westerse immigranten, maar wordt overvleugeld door voortdurende woede over overlastveroorzakende jongeren uit de tweede en derde generatie nieuwkomers.

Eenduidig is dit allemaal niet, bovendien correspondeert een en ander maar ten dele met het door Taggart geconstrueerde stramien. Toch vormen de ontevreden een hardnekkige electorale tegenstroming, bekwaam gemobiliseerd door een onorthodoxe, als populistisch geduide politieke beweging. De vestiging van de PVV in het hart van de macht in Nederland vroeg om een verklaring van deze radicale vernieuwing in het Nederlandse politieke landschap. Essayisten en academici verdrongen zich rond het aantreden van het kabinet-Rutte om hun visie op populisme kenbaar te maken, uitgevers boden hen gretig de mogelijkheid hun pennenvruchten te publiceren. Kernpunt in veel beschouwingen was de vraag hoe het mogelijk was dat het electoraat in het ooit stabiele Nederland zo op drift was geraakt en koos voor Geert Wilders en zijn radicale anti-islamitische en eurosceptische programma.

Toen na 2000 populisme zijn kop opstak in eerbiedwaardige democratieën als de Nederlandse, leidde dat tot nieuwe interpretaties en andere accenten. In aanvulling op Taggarts instrumentele benadering is zwaardere nadruk gelegd op de functie van charismatisch leiderschap in de ontwikkeling van populisme. Nadat de grote politieke partijen inhoudelijke elementen uit de erfenis van de in 2002 vermoorde Pim Fortuyn inpasten in

hun programma's, werden zijn leiderschapsstijl en zijn retoriek gemeengoed. Politici zijn getraind in het formuleren van oneliners en het 'op de man spelen'. James Kennedy wees al in 2003 op het opmerkelijke fenomeen dat het succes van Fortuyn als populistisch leider niet alleen terug te voeren was op zijn rechtse boodschap, maar net zo goed op zijn flamboyante gedrag, en zijn openlijk beledigen, gecultiveerde en als argument in de discussies ingebrachte homoseksualiteit. Fortuyn creëerde zo zelf een bijzondere, Nederlandse variant van populistisch leiderschap.⁶ Te Velde stelde in aanvulling hierop dat *hardcore* populisme volgens het recept van Taggart nooit echt onderdeel van de Nederlandse politieke cultuur is geweest. Als er al sprake was van populistische elementen, dan kwamen deze vooral tot uitdrukking in de retoriek en het optreden van politieke leiders als de antirevolutionair Kuyper en de socialist Troelstra, en veel later Fortuyn en Wilders.⁷ Populisme als leiderschapsstijl manifesteerde zich dus vooral in tijdvakken waarin gevestigde politieke waarden onder druk kwamen te staan. Het bood echter nooit een eigenstandig alternatief, maar was steeds verbonden met een bestaande, krachtige ideologie.

Een tweede kanttekening bij Taggarts kenmerken betreft de typering van populisme als een ideologie zonder kernwaarden. Taggarts belangrijkste inspiratiebron Canovan gaf in de eerdergenoemde bundel uit 2002 aan dat populisme wel degelijk een ideologie omvat, te weten een radicale *democratische* ideologie rond waarden en concepten als volk en volkswil, volkssoevereiniteit en meerderheidsregering. Kort gezegd: een nauw omschreven volk (of natie) dient haar wil rechtstreeks via volksraadplegingen kenbaar te maken. Deze ideologie staat dan tegenover het liberale democratieconcept, met zijn complexe besluitvormingsproces gebaseerd op representatie, compromis en respect voor minderheden.⁸ In het Nederlandse populisme is het element van de directe democratie, de plebiscitaire volkssoevereiniteit echter minder dominant dan xenofobische en anti-elitaire opvattingen. Dat populisme als beweging tot in de jaren negentig van de vorige eeuw geen wortel schoot, verklaart Te Velde in *Van regentenmentaliteit tot populisme* (geïnspireerd door Canovan) uit het ontbreken van het principe van de volkssoevereiniteit in het Nederlandse politieke discours en de nadruk op de staatsrechtelijke verankering van rechten en vrijheden in een rechtsstaat waarin democratie werd opgevat als de uitdrukking van het evenwicht tussen wetgevende en uitvoerende macht, en niet als de expressie van de wil van het volk.

6 James Kennedy, 'Pim Fortuyn, de laatste der moderne Mohikanen', in: *Populisme*, themanummer van *Nieuwste Tijd. Kwartaalschrift voor eigentijdse geschiedenis* 2:4 (2003) 6-16.

7 Henk te Velde, 'Populisme', in: idem, *Van regentenmentaliteit tot populisme. Politieke tradities in Nederland* (Amsterdam 2010) 245-262.

8 Margaret Canovan, 'Taking Politics to the People: Populism as the Ideology of Democracy', in: Mény en Surel, *Democracy*, 25-44.

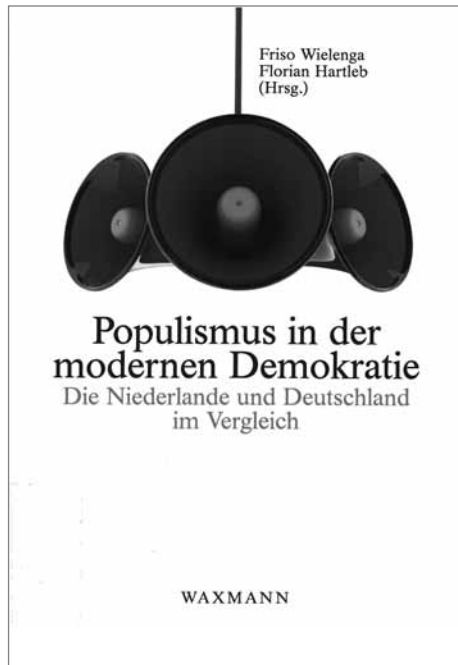
Tegelijkertijd wijst Te Velde er op dat de parlementaire democratie weinig heeft te duchten van het populisme van Wilders. Daar Wilders en de pvv vergroeid zijn met het parlement en daar hun bestaansrecht en hun podium vinden, is de positie van de Tweede Kamer in feite versterkt.

Populismus in der modernen Demokratie

Is populisme dus niet méér dan een specifieke vorm van politiek leiderschap? Het heeft er alle schijn van. Toch wordt in de in 2011 onder redactie van Friso Wielenga en Florian Hartleb tot stand gekomen bundel *Populismus in der modernen Demokratie. Die Niederlande und Deutschland im Vergleich* een moedige poging gedaan om zowel het populisme als politieke stroming te duiden als aan te geven waarom binnen de kaders van de Nederlandse politiek het populisme veel meer aanslaat dan in Duitsland, waar toch de minderhedenproblematiek en de identiteitsproblemen van de grote middenpartijen vergelijkbaar zijn met die in Nederland.

Wielenga en Hartleb hebben hiertoe een degelijk referentiekader ontworpen. Zij onderscheiden allereerst binnen het populisme een technische dimensie die de tegenstelling tussen een geconstrueerd homogeen volk en een politieke elite inhoudt. Populisme heeft een inhoudelijke dimensie die zich uit in het verwerpen van onwelgevallige politieke en culturele waarden en fenomenen. Het charismatisch leiderschap vormt de personele dimensie van het populisme en de symbiotische relatie tussen populisme en massamedia constitueert de media-dimensie. Wielenga en Hartleb combineren dus Taggarts typering met een meer culturele benadering.

Dit ogenschijnlijk eenduidige referentiekader blijkt echter geen helderheid te scheppen. Zelfs in deze bundel, die op het eerste gezicht werkt vanuit een eenduidig theoretisch concept, worden divergerende visies op populisme gepresenteerd. De bundel gaat mank aan onevenwichtigheden omdat verschillende auteurs de behoefte niet konden bedwingen om hun eigen interpretatie van het fenomeen populisme te berde te brengen, daarmee onderstrendend hoe problematisch het hanteren van de term populisme als analytisch instrument is. Enkele bijdragen, in het bijzonder die van Frank Decker over de verhouding tussen populisme en democratie en van Hartleb over populisme en partijpolitiek, kunnen niet verhullen dat hun overdaad aan overwegingen mank gaat aan een tekort aan empirische onderbouwing. Deckers analyse en remedie komen overigens in hoge mate overeen met het verderop in dit artikel besproken pleidooi van Dick Pels voor een ‘wisselwerkingsdemocratie’.

▲
Boekomslagen van de boeken van Friso Wielenga en Florian Hartleb en van Dick Pels.

Het recente succes van populisme wordt in veel publicaties verbonden aan het onvermogen van de traditionele politieke partijen om nog te komen met aansprekende agendapunten. In de besproken bundel wordt veel aandacht besteed aan het politieke midden, in het bijzonder de politieke erfenamen van de verzuiling, de sociaaldemocratische en christendemocratische partijen. Aan het Nederlandse liberalisme, dat toch een opmerkelijke veerkracht heeft getoond, worden minder woorden vuil gemaakt. De Duitse politicoloog en historicus Markus Wilp poogt de teloorgang van de machtspositie van de traditionele 'zuil'-partijen te verklaren, maar dan van binnenuit, en niet vanuit het perspectief van de populistische uitdagers. Wilp reproduceert de al jarenlang zeer breed gedragen gedachte dat de traditionele volkspartijen er niet meer in slagen 'het volk' als kiezer en partijlid aan zich te binden door hun zwakke programma's waarin een toekomstvisie ontbreekt. Dit verklaart in Nederland de wervende kracht van de SP (Socialistische Partij) ter linkerzijde, terwijl op rechts kiezers overlopen van het CDA (Christen-Democratisch Appèl) naar de VVD (Volkspartij voor Vrijheid en Democratie) en de PVV. Dit effect werd volgens Wilp verder versterkt door de impopulaire maatregelen die de christen- en sociaaldemocraten in 2008 moesten nemen om de kredietcrisis het hoofd te bieden. De ongeschreven wetten van de mediocratie stonden bovendien de formulering van een inhoudelijk programma in de weg. Hiermee voegt Wilp in feite niets toe aan hetgeen eerder al in vele toonaarden is geschreven over de teloorgang van de aantrekkingskracht van het politieke midden. Ook wordt niet duidelijk op welke wijze het gebruik van de term populisme tot nieuwe inzichten zou kunnen leiden.

Gerd Reuter biedt een aanvullende verklaring van de onmacht van de traditionele Nederlandse partijen die geduid kan worden als de verstikkende nawerking van de mechanismen van de verzuiling. Compromisvorming is onvermijdelijk en noodzakelijk in het Nederlandse stelsel van evenredigheid en de daaruit voortvloeiende constellatie van minderheden, en zit al dermate in het politieke systeem gebakken dat het voorafgaat aan de formulering van partijprogramma's, wat ze onaantrekkelijk maakt en partijen nauwelijks mogelijkheid biedt zich te profileren. Compensatie wordt gezocht in accentuering van het politieke leiderschap in verkiezingscampagnes, maar daar charisma een schaars goed is in de Nederlandse politiek, wil dat maar steeds niet goed lukken. De gevolgtrekking ligt voor de hand: van de compromisloze en charismatische politiek van Wilders moet wel een enorme aantrekkingskracht uitgaan.

René Cuperus, verbonden aan het wetenschappelijk bureau van de Partij van de Arbeid, stelt in dezelfde bundel net als Wilp en Reuter de benarde positie van de traditionele volkspartijen tussen links en rechts populisme centraal. Hij verklaart deze echter niet uit hun compromisbereidheid, maar uit hun onvruchtbare internationale oriëntatie. De middenpartijen hebben

zich volgens hem overgeleverd aan de globalisering van politiek omdat politieke elites oplossingen voor de grote maatschappelijke uitdagingen exclusief zoeken in internationale samenwerking. Cuperus ziet het Europese populisme als reactie op het globaliserende beleid van politieke elites, als uiting van autochtone onvrede over de multiculturele samenleving en als respons op de steeds verdergaande Europese integratie. Intussen zijn onder- en middenklasse door het neoliberalisme vervreemd geraakt van de staat en zijn zij zich gaan zien als slachtoffers van de globalisering, verliezers van de modernisering. Net als Te Velde in het eerder verschenen *Van regentenmentaliteit tot populisme*, maar zonder naar hem te verwijzen, wijst Cuperus op het wegvallen van de Tweede Wereldoorlog als moreel ijkpunt. Het taboe op stigmatisering van bevolkingsgroepen is weggefallen. Tegelijkertijd heeft de dominante neoliberale hervormingsagenda van de politieke elites het bindend vermogen van de verzorgingsstaat ondermijnd, een verzorgingsstaat die volgens Cuperus mede in het leven werd geroepen uit elitaire angst voor het volk, ingegeven door de totalitaire aberraties van de volkssoevereiniteit in Nazi-Duitsland en de Sovjet-Unie. De vervreemde burgers en arbeiders keren zich af van de traditionele volkspartijen en wenden zich tot populistten aan linker- en rechterzij. Cuperus bekommert zich in zijn bijdrage niet om het functioneren van de democratie zelf. Hij zoekt een antwoord op de populistische uitdaging veeleer in een herstel van de verzorgingsstaat en culturele openheid, dat wil zeggen bestrijding van xenofobie en eng nationalisme binnen de kaders van nationale democratieën. Dezelfde verzorgingsstaat en culturele openheid die in de analyse van Wilp en Reuter aanleiding waren voor de ont-ideologisering van het politieke midden en daarmee de deur zouden hebben opengezet voor populisme.

Populisme wordt hier niet gepresenteerd als een min of meer coherent geheel van politieke gedachten en vormen. Aan de bijdragen van Wilp, Reuter en Cuperus ligt geen systematische toepassing van het populismemodel van Wielenga en Hartleb ten grondslag, noch een reflectie op het werk van theoretici als Taggart en Canovan, zoals die elders in de bundel wel degelijk op overtuigende wijze wordt ontwikkeld door Paul Lucardie.

De populistten onder de loep

De zwakte van de Nederlandse politiek wordt dus door Cuperus, Wilp en Reuter gelegd bij het geringe bindende vermogen in het midden, dat zich niet kan verweren tegen de profilering op links en rechts. Maar hoe ontwikkelde de programmatische inhoud van wat we voor het gemak nog maar even duiden als het Nederlandse populisme zich en waarin zit nu precies de kracht van dat populisme? Reuter neemt in zijn bijdrage de modernistische elementen in het programma van Geert Wilders zoals verdediging van moderne westerse verworvenheden (recht op abortus en euthanasie, feministische en

homoseksuele emancipatie) serieus. Meer in het algemeen lijken de Duitse auteurs in deze bundel op zoek te zijn naar de ratio en consistentie van het Nederlandse populisme, terwijl de Nederlandse auteurs die ratio ‘debunkten’ en vooral oog hebben voor de anti-Europese en anti-islamitische agenda achter de bredere populistische retoriek.

De historicus Koen Vossen stelt dat de moderne onderdelen van het pvv-programma geen wezenlijk deel uitmaken van het nationaalpopulisme van Wilders en dat de meeste moderne standpunten uit electorale en opportunistische motieven worden gecultiveerd, om de harde anti-islamitische kern van het pvv-programma in te bedden in de Nederlandse maatschappelijke verworvenheden en daarmee aantrekkelijk te maken voor een breed electoraat. Vossen twijfelt gezien dit verregaande opportunisme aan de oprechtheid van Wilders’ stellingname, in het bijzonder inzake de verdediging van moderne westerse verworvenheden zoals het recht op abortus en euthanasie, en feministische en homoseksuele emancipatie. Vossen gaat in op de actuele hamvraag: zijn Geert Wilders en zijn Partij voor de Vrijheid populistisch? Hij stelt Wilders’ gedachtegoed centraal, gaat dus niet zozeer in op dat wat volgens Te Velde nu juist het wezenlijke is aan het populisme: de stijl van politiek bedrijven. Volgens Vossen is Wilders’ programma pas vanaf 2006 volwaardig populistisch. Vanaf toen richtte hij zich niet langer alleen op het islamitische extremisme, maar trof zijn anti-islamitische retoriek alle aspecten van de islam, raakte alle islamitische inwoners van Nederland en stigmatiseerde ook andere immigranten. Toen ook werd het eerdere anti-Europese standpunt uitgewerkt in een meer algemeen radicaal-nationalisme.

Vossen constateert ook op andere punten een omslag. Hij wijst erop dat Wilders’ aanvankelijke neoconservatief georiënteerde steun voor de westerse invallen in Afghanistan en Irak omsloeg in anti-interventionisme. Een echte populist werd hij pas toen het volk centraal kwam te staan in de pvv-ideologie, onder andere via een pleidooi voor directe democratie, en in scherp anti-elitisme. In die anti-elitistische retoriek wordt elitair vereenzelvigd met links. Tegelijkertijd echter doorbrak Wilders gangbare links-rechtsschema’s door zich enerzijds te keren tegen culturele linkse hobby’s, en anderzijds handhaving van de verzorgingsstaat te bepleiten. Inzake dat laatste brak hij radicaal met zijn eerdere neoliberale kritiek (vooral geventileerd als vvd-kamerlid) op de sociale zekerheid. Hiermee raakte Wilders kennelijk de juiste snaar: in 2010 behaalde hij een dikke 15% van de stemmen, waarmee de omvang van zijn electoraat gelijk was aan dat van de gematigder en veel charismatischer Pim Fortuyn in 2002. Het Nederlandse populisme is aldus rond 2006 uitgekristalliseerd in het nationaalpopulisme van de pvv.

Maar zelfs deze typering is aanvechtbaar, zo blijkt elders in de bundel. Politicoloog en historicus Lucardie geeft daar een evenwichtig en bedachtzaam overzicht van geschiedenis en theorie van het populisme en van bewegingen die zijn geduid als populistisch, maar het meestal maar zeer ten dele waren. Hij volgt daarbij de definiëring van populisme door Taggart. Lucardie wenst

Wilders en de PVV niet te typeren als volwaardig populistisch, omdat zij geen alternatief stellen voor de representatieve democratie. Wat overblijft is een cocktail van anti-islamisme, opportunisme en een zeer directe politieke stijl.

Het rechtse populisme was inspiratiebron voor alle tot nu toe aangehaalde auteurs. Maar kunnen we wat met de term als het gaat om het duiden van politieke ontwikkelingen aan de uiterste linkerkant van het politieke spectrum? Gerrit Voerman analyseert in *Populismus in der modernen Demokratie* het Nederlandse en Duitse linkspopulisme, van respectievelijk de oud-maoïstische Socialistische Partij en de oud-communistische Linke. Hij spitst Taggart's typering van populisme toe op twee kernelementen, te weten de spanning tussen politieke elites en het volk (of: de arbeidersklasse, een variant van Taggart's 'heartland') en de behoefte aan meer directe vormen van democratie.

SP en Die Linke maakten zich beide los van het verleden, waarin de SP een maoïstische voorhoedepartij was en Die Linke de voortzetting van de Oostduitse SED (Sozialistische Einheitspartei Deutschlands). Beide beantwoorden aan het door Cuperus geschetste mechanisme dat de identificatie van de volkspartijen (in dit geval PvdA (Partij van de Arbeid) en SPD (Sozialdemokratische Partei Deutschlands)) met de neoliberale hervormingsagenda leidt tot ontvankelijkheid voor radicalisme bij de traditionele achterban. Voerman verklaart de aantrekkingskracht van de radicale linkse partijen echter veel minder dan Cuperus uit externe factoren. Hij wijst op het partij-activisme als integrerende factor. De SP beschikt over een relatief groot potentieel aan actiebereide leden die door de partijleiding effectief worden ingezet in de mobilisering van lokale en landelijke protestactiviteiten met een duidelijk SP-signatuur. Die Linke richt zich meer op organisatie en ondersteuning van protestactiviteiten van bovenaf, zowel met eigen initiatieven als door participatie in protesten van anderen. Het lijkt allemaal nogal traditioneel en weinig populistisch: een stevige ideologie en een hechte partijorganisatie.

Toch kent Voerman beide partijen een duidelijke populistische identiteit toe. Hij legt op inventieve wijze de populistische elementen in optreden en gedachtegoed van de SP bloot, maar kan tegelijkertijd niet verhullen dat dit populisme nauwelijks beantwoordt aan de eerdergenoemde in deze bundel door Wielenga en Hartleb geformuleerde uitgangspunten. Het populisme van de SP ligt volgens Voerman in een van oorsprong maoïstische vereenzelviging van de partijstandpunten met de mening van het volk. Hierin vond de SP in de jaren tachtig een rechtvaardiging voor het loslaten van het marxisme-leninisme en voor een permanente campagne gericht tegen het politieke establishment, onder de charismatische leiding van Jan Marijnissen. Dit populisme werd in 1999 echter ingeruild voor een klassiek sociaaldemocratisch programma (waarbij de SP stelde dit rechtstreeks te hebben ontleend aan de PvdA-beginselen uit de jaren zeventig) en een streven naar machtsvorming binnen de kaders van de representatieve democratie.

Van het sp-populisme uit de jaren negentig is volgens Voerman nog slechts een element van politieke stijl over, te weten de anti-elitaire retoriek in het optreden van de achtereenvolgende partijleiders. Daarnaast bepleit de sp voortdurend de noodzaak tot verkleining van de afstand tussen kiezer en gekozene. Maar dat laatste is in het afgelopen decennium van links tot rechts welhaast een mantra voor politieke vernieuwing geweest.

Het is al met al gemakkelijk om de Duits-Nederlandse bundel nu eenvoudig weg te zetten als de zoveelste verzameling losse artikelen van verschillend kaliber en met een inleiding waarin een stramien wordt ontwikkeld dat de inhoud van de bundel niet dekt. Dat is echter te kort door de bocht. In hun poging tot duiding van het populisme hebben de meeste auteurs wel degelijk behartenswaardige analyses geschreven, waarin de stand van de politiek in het afgelopen decennium scherp is geduid. In hoeverre het hanteren van de term populisme daadwerkelijk heeft bijgedragen aan het verscherpen van het inzicht van de auteurs in de meerderheid van de bijdragen die niet rechtstreeks aan het populisme zelf zijn gewijd, blijft echter onduidelijk.

Populisme en democratie

We hebben moeten concluderen dat de politieke en historische wetenschappen het maar moeilijk hebben met het duiden van de recente turbulente politieke ontwikkelingen. Hoe ligt dat met de vooraanstaande essayisten? Van hen wordt engagement verwacht, en minder kritische distantie. Hier worden essayistische beschouwingen besproken van de hand van Dick Pels, Bas Heijne en Anton C. Zijderveld, alledrie academisch geschoold, alledrie spraakmakend. In hun boeken worden harde noten gekraakt over het Wilderiaanse populisme, en zorgen uitgesproken over de stand van de Nederlandse politiek. Heijnes werk staat hier model voor de oprechte verbazing van commentatoren over ontwikkelingen die niet passen in hun rationele wereldbeeld. Zijderveld is als essayist een strenge leermeester, christen-democraat ten voeten uit in zijn zoektocht naar matiging, redelijkheid en respect voor democratische waarden. Pels, tenslotte, vertegenwoordigt het nieuwe links-libertaire denken dat gevoelig is voor het populistische appèl op het volk.

De socioloog Zijderveld ontwikkelde in 2009 in *Populisme als politiek drijfzand* een programmatische benadering met als doel het verdedigen en versterken van de representatieve democratie tegen de populistische waan van de dag. Zijderveld, die in 2009 het cda verliet uit onvrede over mogelijke samenwerking met de populistische pvv, heeft zich daartoe de opdracht gesteld het Nederlandse populisme van Fortuyn, Verdonk en Wilders te doorgronden en te bestrijden. Hij heeft aspecten van het optreden van Pim Fortuyn positief kunnen waarderen, in het bijzonder diens open stijl van politiek bedrijven en het op de agenda plaatsen van de problematiek van de

achterstandswijken. Maar tegelijkertijd veroordeelt hij dat Fortuyn de nuance uit het politieke debat heeft gehaald, een politieke partij van querulanten en tinnegieters heeft geformeerd en met zijn enkelvoudige rechtsradicale programma onvoldoende mogelijkheden voor politieke continuïteit heeft gegeven. Het latere populisme van Verdonk en Wilders dicht hij louter ondermijnende effecten toe, omdat het de representatieve parlementaire democratie afwijst en geen antwoorden biedt voor de uitholling van de *civil society* na het failliet van het neo-liberalisme in de bankencrisis van 2008. Het Nederlandse populisme combineert zijns inziens een ahistorisch ‘zuiver’ Nederlands nationalisme met het vegeteren op rancuneuze gevoelens van onvrede over afwijking van het normale in tijden van welvaart. Daarin zit dan kennelijk de te bestrijden bedreiging van de Nederlandse democratische waarden.

Ook de socioloog Dick Pels heeft in reactie op het populistische succes een programmatisch boek geschreven waarin wordt gepoogd de democratie te redden. Pels, directeur van het wetenschappelijk bureau van GroenLinks, reageert in zijn in 2011 verschenen *Het volk bestaat niet. Leiderschap en populisme in de mediademocratie* op Zijderfelds essay uit 2009. Hij meent dat Zijderfeld ten onrechte het populisme ziet als een voorbijgaand fenomeen met een louter negatieve en rancuneuze boodschap. Pels stelt dat we nu eenmaal zijn beland in een tijdvak waarin invoering van directe vormen van democratie onvermijdelijk is als antwoord op het populisme, en de politiek er rekening mee heeft te houden dat de media bepalend zijn voor het aanzien van de politiek.

In Pels' analyse klinkt iets door van de boodschap van de Belgische cultuurhistoricus David Van Reybrouck (vooral bekend van het veelbekroonde *Congo*), die in 2008 een ‘beter’ populisme bepleitte, dat in staat zou moeten zijn het standgebonden karakter van parlement en politiek te doorbreken en maatschappelijke breuklijnen te overstijgen.⁹ Pels hanteert een instrumenteler benadering en bepleit meer interactieve vormen van besluitvorming, door hem samengebracht onder de noemer ‘wisselwerkingdemocratie’. Hij suggereert de ontwikkeling van vormen van directe democratie en tegelijkertijd vergroting van de afstand tussen kiezers en bestuur. Pels gaat er vanuit dat populisme serieus genomen moet worden en dat de politiek niet kan volstaan met het vasthouden of herstellen van ‘oude’ vormen van representatieve politiek.

9 David Van Reybrouck, *Pleidooi voor populisme* (Amsterdam 2008).

Populisme en verzuiling

Het gaat Zijderveld in zijn pamflet om méér dan het bestrijden van Wilders. Hij ziet alom elementen van populisme en betreurt de teloorgang in het afgelopen decennium van het thorbeckeaanse ideaal van een politiek stelsel gebaseerd op representatie door een aristocratie van de geest en een meritocratisch staatsburgerschap. “De kiezers hebben altijd gelijk” is een typisch populistische opvatting’ stelt Zijderveld. Wellicht klinkt het nu als een populistische boodschap, maar in feite is het natuurlijk de basisgedachte van de parlementaire democratie zoals die zich vanaf het eind van de negentiende eeuw heeft ontwikkeld. In zijn respect voor Thorbeckes opvattingen gaat Zijderveld voorbij aan de gedaantewisseling van de representatieve democratie door de ontwikkeling van de massademocratie vanaf het einde van de negentiende eeuw, die mede bij monde van de ‘populisten’ Kuiper en Troelstra een einde maakte aan Thorbeckes ideaal en waarin zeker vanaf 1918 de kiezers inderdaad altijd gelijk hadden omdat het politieke stelsel werd gebaseerd op algemeen kiesrecht en evenredige vertegenwoordiging.

Opmerkelijk is ook dat Zijderveld de nauw met de massademocratie verbonden verzuiling ziet als een historische demper van de culturele verdeeldheid binnen Nederland. Zijdervelds beeld van de dempende werking van verzuiling is aangenaam van eenvoud, maar voldoet niet als verklaring. Belangrijke delen van Nederland waren helemaal niet cultureel heterogeen, Zijderveld wijst zelf ook al op het homogeen-katholieke zuiden en de reformatorische *bible-belt*. In grote delen van het land hoefden dus helemaal geen culturele tegenstellingen gedempt te worden, terwijl in de grote steden, waar dat wel het geval zou kunnen zijn, mede als gevolg van migratie culturele banden zwak waren en de integrerende kracht van de zuilen betrekkelijk gering was.¹⁰ Het wegvallen van verzuilde verbanden als verklaringsgrond voor de opkomst van populisme is dus op zijn minst problematisch.

Pels volgde ruwweg dezelfde lijnen in zijn betoog, maar gaat een stuk zorgvuldiger om met het verleden dan Zijderveld, bijvoorbeeld in zijn behandeling van de problematische Nederlandse omgang met het fenomeen volkssoevereiniteit. Zijn eerdere samenwerking met Te Velde heeft duidelijk vruchten afgeworpen. Des te vreemder is het dat Pels in zijn uitgebreide analyse van leiderschapsstijlen voorbijgaat aan Te Veldes toch buitengewoon

10 Dirk Jan Wolffram, ‘De moderne stad. Migratie, sociale beheersing en ruimtelijke ordening, 1850-heden’, in: Leo Lucassen en Wim Willems (eds.), *Waarom mensen in de stad willen wonen, 1200-2010* (Amsterdam 2009) 173-199.

relevante *Stijlen van leiderschap* uit 2002. Meer in het algemeen gaat Pels' boek gebukt onder het eclecticisme van de auteur, die her en der uit de politieke theorie, de politieke geschiedenis en de actuele literatuur over populisme plukt wat in zijn mars te pas komt. Pels prikkelt zijn lezer overigens wel voortdurend met deze cocktail, en verbindt schijnbaar moeiteloos theoretische overwegingen met de alledaagse praktijk van politiek en media.

De opkomst van populisme wordt door Pels en Zijdeveld net als in de Nederlands-Duitse bundel geplaatst in een context van ontideologisering en ontzuiling, van het wegvallen van informele structuren en de ontworteling van de burger. Zijdeveld wijst op de paradox van de verzorgingsstaat, die uit publieke middelen welvaart bracht voor iedereen, maar tegelijkertijd de sociale cohesie uitholde die gepaard ging met de verzuilde organisatie van liefdadigheid. Het individu kwam daardoor op grotere afstand van de staat en van de politiek te staan, terwijl deze hem nu juist een veel grotere bestaanszekerheid konden bieden dan de particuliere charitas van weleer. Dat leidde tot verschuivingen in de politiek vanaf de jaren zestig, maar in feite kreeg populisme volgens Zijdeveld pas echt een kans toen in de jaren tachtig de verzorgingsstaat eerst vastliep en vervolgens in de jaren negentig naar neoliberaal recept werd ontmanteld. Ook hier weer geldt, net als bij Cuperus en Reuter, dat herstel van de verzorgingsstaat als oplossing naar voren wordt geschoven, terwijl diezelfde verzorgingsstaat de burger heeft vervreemd van de politiek en daarmee vatbaar heeft gemaakt voor het populisme. Pels benadrukt dat naast de verzuilde solidariteit ook het nationale identiteitsbesef aanvankelijk vervaagde onder invloed van individualisering, Europese integratie en multiculturalisme. Ontkleuring van de politiek bemoeilijkte identificatie met het landsbestuur: politici en partijen werden inwisselbaar in uiterlijk, retoriek en ook in hoge mate in programma's. Alweer: de communicerende vaten van populisme en de traditionele middenpartijen.

Populisme en vervreemding

Populisme vindt een voedingsbodem in de afstand tussen burger en overheid, in de vervreemding van Henk en Ingrid van de Haagse politiek. Deze kloof is zowel in de populistische retoriek zelf als in de analyse van Pels uitgegroot. Onverwoestbaar is het beeld van Haagse heren (en een enkele dame) die in achterkamertjes de elitaire belangen veiligstellen. Tegelijkertijd is die onafhankelijkheid van elites in het verleden wel aangevoerd als motor van gematigdheid en progressie. Arend Lijphart benadrukte dat elitaire dominantie en samenwerking stabiliserende factoren waren ten tijde van de verzuiling. James Kennedy liet overtuigend zien dat diezelfde elites politieke en culturele vernieuwing mogelijk maakten toen de verzuiling

stagneerde.¹¹ Maar elites zijn in ongenade gevallen. Pels volgt Marc Bovens en Anchrit Wille in hun typering van de door hoog opgeleiden gedomineerde diplomademocratie¹² die onttaardt in ‘cultuurpolitieke segregatie’. Deze vervreemding van 70% van het electoraat van politiek en bestuur werd versterkt door waargenomen bedreigingen van de bestaanszekerheid (in feite steeg het welvaartsniveau voortdurend en is de werkloosheid relatief gering) en de eigen cultuur, toegeschreven aan immigratie en internationalisering. Dat deze buitengesloten meerderheid ontvankelijk is voor rechts populisme, lijkt in de besproken analyses vervolgens vanzelfsprekend te zijn. Bedreigingen van de eigen bestaanszekerheid werden versterkt gevoeld in de eigen leefomgeving die werd gekleurd door nieuwkomers met in hun midden een aanhoudend overlast veroorzakende kern van jongeren, maar die ver af lag van de woonomgeving van de politieke elite.

Maar is dat verband tussen vervreemding en populisme wel zo vanzelfsprekend? Net als bij Zijderveld staat bij journalist Bas Heijne de vervreemding van de burger van de verlichte waarden van de traditionele politieke elite centraal. Heijne bundelde in 2011 een aantal stukken over aspecten van hedendaags populisme onder de titel *Moeten wij van elkaar houden? Het populisme ontleed*, uitgegeven door De Bezige Bij, waar ook Pels’ studie verscheen. Heijne en Pels verwijzen niet naar elkaar. Nu hanteren ze beiden ook verschillende uitgangspunten, maar het blijft opmerkelijk dat binnen de links-libertaire Nederlandse intelligentsia zo langs elkaar heen wordt geschreven. Heijne houdt zich bezig met de maatschappelijke kant van het populisme rond de vraag waarom het individu van zijn wortels is geslagen. Hij schetst vanuit zijn eigen jeugdherinneringen het verlies aan geborgenheid en reist naar Sarajevo om de irrationaliteit van intercultureel geweld te tonen. Na verkenningen over het interactieve karakter van de nieuwe media komt hij tot de deconstructie van de retoriek van Wilders en Sarah Palin (en haar criticasters). Interessant is vooral zijn gedachte dat de ratio geen vat heeft op populistten omdat zij de verworvenheden van de Verlichting afwijzen of bestrijden. Uiteindelijk komt Heijne tot de weinig verrassende conclusie dat het populisme populair is omdat de Nederlander het gevoel heeft zijn identiteit kwijt te zijn geraakt. Het rationele verlichte individu is zo komen te staan tegenover de naar een gemeenschappelijke identiteit zoekende groep.

Het is dezelfde analyse als die van Zijderveld. Heijne zoekt zijn oplossingen net als Zijderveld niet in de introductie van elementen van

11 Arend Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (Amsterdam 1968); James Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig* (Amsterdam 1995). Het boek wordt nog steeds veel aangehaald en Kennedy’s these is onomstreden.

12 Marc Bovens en Anchrit Wille, *Diplomademocratie. Over de spanning tussen meritocratie en democratie* (Amsterdam 2011).

directe democratie zoals Pels dat wel doet. Dergelijke vormen van individuele participatie komen niet tegemoet aan het verlangen naar culturele binding. Heijne bepleit verlichte redelijkheid en empathie, de empathie die hij als ongelovig jongetje kon opbrengen voor het gereformeerde geloof van de vader van zijn vriendje. In weerwil van de ondertitel van zijn boekje heeft hij daarmee het populisme niet ontleed, maar het wel teruggebracht tot alledaagse omvang, waar het door Zijderveld en Pels als een groter dan grote uitdaging van de redelijkheid en zedelijkheid van ons politieke bestel wordt gepresenteerd.

Toch liever een terugkeer naar de geborgenheid van de verzuiling? Heijne heeft weinig met historische parallellen. Hij zou echter kunnen wijzen op het essentiële verschil tussen de verzuiling van de jaren dertig en vijftig en de culturele diversiteit anno nu. Toen werden weliswaar culturele verschillen aangescherpt en verketterden bevolkingsgroepen elkaar wederzijds, maar deelden zij wel een besef dat al die socialisten, katholieken en protestanten één natie, één verleden (zij het in verzuilde varianten) en één taal deelden. In de hedendaagse maatschappij daarentegen staat het autochtone individu al twee generaties lang los van verzuilde gemeenschapsbanden en hebben nieuwkomers en autochtone jongeren maar weinig affiniteit met wat er over is van gemeenschappelijk gedeelde Nederlandse culturele waarden.

Zijderveld vreest het populisme maar relativeert de spanningen in de Nederlandse maatschappij. Hij constateert simpelweg dat de integratie van moslims in de Nederlandse maatschappij goeddeels gelukt is. De Nederlandse islam is gematigd, moslims hebben zich goed aangepast en participeren in toenemende mate in de maatschappij, en overblijvende problemen in achterstandswijken zijn weliswaar 'nijpend' (90), maar worden aangepakt en vallen in het niet vergeleken met de situatie in Frankrijk of de Verenigde Staten. Het allochtonenprobleem is in feite een autochtonenprobleem, constateert Zijderveld, en sluit zijn betoog af met enkele aanbevelingen aan de politiek, gericht op herstel van thorbeckeaanse waarden.

In samenwerking met de Oostenrijks-Amerikaanse socioloog Peter L. Berger heeft Zijderveld zijn analyse verder uitgewerkt. In een gezamenlijk geschreven essay bepleitten zij in 2009 herstel van de pluraliteit. Daarin zijn zij behoedzaam, impliciet verwerpen zij zowel het ideologieloze populisme als het cultuurrelativisme. Populisme is in potentie kwaadaardig vanwege de willekeur waarmee begrippen als vrijheid worden gereserveerd voor het 'eigen volk', cultuurrelativisme destabiliseert omdat het kritiekloos de tegenstrijdige normen van verschillende culturen en godsdiensten wil inpassen in de maatschappij. Zijderveld en Berger kozen voor het midden. Zij benadrukten de noodzaak van verwezenlijking van een 'ethiek van matiging', van redelijke invulling van ideologische uitgangspunten op links en rechts en van een democratisch stelsel dat bovenal is gebaseerd op klassieke

liberale waarden.¹³ Het is echter de vraag of de gemiddelde pvv-stemmer zich hierdoor aangesproken voelt. Onbevredigend is bovendien dat Berger en Zijdeveld zonder meer een herstel van kernwaarden van het politieke bestel voorstaan als antwoord op het populisme terwijl diezelfde kernwaarden van gematigdheid, compromis en liberale consensus volgens anderen in navolging van Paul Scheffers analyse van het ‘multiculturele drama’ zijn ontaard in cultuurrelativistisch multiculturalisme en daarmee juist de voedingsbodem voor het populisme vormden.

Terugkeer van de ideologie van het midden

Eind 2011 lijkt de populisme-hausse alweer over zijn hoogtepunt. Het *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis* suggereert met de titel *Waar visie ontbreekt, komt het volk om* een nieuwe duit in het zakje te willen doen, maar behoudens een enkele bijdrage van Koen Vossen over de ideologie van LPF en PVV en enige woorden van PvdA-ideoloog Paul Kalma laten de bijdragen het populisme heel bewust links liggen. Vossen is in het *Jaarboek* buitengewoon bondig over het populistische gehalte van de programma’s van Fortuyn en Wilders, slechts pleidooien voor vormen van directe democratie schaaft hij onder deze noemer. Het *Jaarboek* biedt bovenal een poging tot herijking van de ideologische en filosofische grondslagen van hedendaagse partijpolitiek in Nederland. In zijn inleidende bijdrage stelt Henri Beunders dat angst voor het populisme (zijnde het streven naar meer directe democratie) politieke elites bij elkaar drijft. Het grote gevaar voor het democratische gehalte van de maatschappij gaat echter niet uit van het populisme, maar zit in de oligarchische dominantie van de elite in de diplomademocratie zoals geanalyseerd door Marc Bovens en Anchrit Wille. Populisme is dan niet meer dan een begrijpelijke uiting van onmacht over de dominantie van hoog opgeleiden in politiek en bestuur.

Opmerkelijk is dat in het *Jaarboek* vervolgens drie representanten bij uitstek van die diplomademocratie komen tot beschouwingen over de ideologie van hun stromingen, waar verfrissende bijdragen vanuit een nieuwe generatie meer voor de hand lagen. Patrick van Schie voor de VVD, Arie Oostlander voor het CDA en Paul Kalma voor de PvdA zijn intellectuelen en doorgefounerde partijtjagers.¹⁴ De stand van de politiek anno 2011 laat zich aflezen uit hun bijdragen. Van Schie presenteert zelfverzekerd een liberale VVD-ideologie gebaseerd op het klassieke adagium van de individuele vrijheid. Ferm zet hij zich af tegen de andere klassieke middenpartijen met hun neiging

13 Peter L. Berger en Anton C. Zijdeveld, *Lof der twijfel. Hoe we overtuigingen kunnen koesteren zonder daarbij fanatiek te worden* (Amsterdam 2009).

14 Carla van Baalen e.a. (eds.), *Waar visie ontbreekt, komt het volk om* (Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2011; Amsterdam 2011).

tot collectivisme. De pvv, toch de belangrijkste electorale uitdager van de vvd, wordt goeddeels genegeerd en weggezet als eng-nationalistisch. Oostlander haalt nog maar eens de cda-kernwaarden naar voren. ‘Herbronning’ van gerechtigheid, naastenliefde, pluralisme en rentmeesterschap moeten het vertrouwen in christendemocratische politiek herstellen. Passages over minderheden en Europa laten zich lezen als reacties op het drijven van de pvv, maar worden niet als zodanig gepresenteerd. Kalma heeft als enige wel oog voor het populisme, maar vlucht opmerkelijk genoeg in de geschiedenis. Zijn bijdrage is een samenvatting van een dikke eeuw sociaal-democratie in Nederland, en een milde kritiek op het leiderschap van Wouter Bos, die eigenlijk ook niet veel anders had kunnen handelen dan hij heeft gedaan. Kalma stelt dat door de programmatische en ideologische leegte van de traditionele partijen de pvv heeft kunnen opbloeien. Die leegte definieert hij in navolging van Tony Judt als het onvermogen van de politiek om de waarlijk grote internationale uitdagingen aan het politieke systeem het hoofd te bieden, uitdagingen waaraan Van Schie en Oostlander weinig woorden wijden.

In reactie op de populistische uitdaging lijkt een serieuze zoektocht naar herijking van politieke waarden in het brede (‘radicale’, in cda-jargon) politieke midden op gang te zijn gekomen. ‘Populist’ is een scheldwoord geworden, een vrij krachteloos predicaat binnen een politiek discours waarin onparlementaire taal gemeengoed is geworden, zoals bleek tijdens de algemene beschouwingen van 2011.

Besluit

Dat zelfs het populisme van *überpopulist* Wilders, in alle besproken boeken fungerend als ijkpunt, niet eenduidig valt te typeren, brengt ons bij de vraag wat de recente beschouwingen over populisme nu hebben opgeleverd voor de beoefening van de geschiedenis van politiek in bredere zin. Ondanks de soms vermoeiende overlap in de beschouwingen wordt duidelijk dat enkelvoudige recepten als Taggarts gezaghebbende lijstje kenmerken uit 2000 niet voldoen als het aankomt op daadwerkelijke duiding van de teloorgang van het politieke midden en de aantrekkingskracht van de pvv. Lucardie laat zien dat het goeddeels onmogelijk is om welke beweging dan ook in de eerste plaats als populistisch te typeren. Ook voor Wilders’ pvv geldt dat een typerend populistisch element als het antiparlementaire plebiscitaire vertoog daar zwak ontwikkeld is.

De waarde van de besproken boeken zit in enkele verhelderende en prikkelende analyses van het veranderende politieke landschap in de volle breedte, met name in de Nederlands-Duitse bundel en in het boek van Pels. Van Heijne beklijft de idee dat we (alweer) in een zoekende tijd leven, waarin ontwortelde burgers nieuw houvast behoeven nu traditionele waarden dat niet meer bieden. Zijderveld heeft niet veel meer te bieden dan een op mythes (over

Thorbecke en verzuiling) gebaseerde hunkering naar herstel van diezelfde traditionele waarden. Pels lijkt het populisme halverwege tegemoet te willen komen met zijn pleidooi voor politieke vernieuwing door een combinatie van directe democratie en meer afstand tussen bestuurselite en volk. Heijne en Zijderveld verlangen juist naar herstel van representatie en het gematigde midden, hetzelfde midden waar de politiek de greep op het electoraat verloren heeft.

Omstreden blijft de these dat populisme moet worden gezien als een min of meer reguliere fase in de ontwikkeling van de democratie, zoals Decker vanuit meer theoretisch oogpunt betoogt en Pels vanuit een pragmatische omgang met de politiek benadrukt. Uit de verschillende empirische studies blijkt bepaald nog niet wat die nieuwe beweging dan zou typeren, een eenduidig analysemodel ontbreekt. Bovendien kan tegenover de onvermijdelijke aanwezigheid van populisme worden ingebracht dat links-populisme allang over zijn hoogtepunt heen is, en rechts-populisme in Nederland in feite niet meer is dan de politieke stijl van een parlementaire *single-issue* beweging tegen overlast uit Oost-Europa, niet-westerse immigratie en de islam. Bovendien blijkt ook binnen de politiek de term populisme vooral in veroordelende zin te worden gebruikt.

Nog moeilijker wordt het als we populisme willen gebruiken als invalshoek om meer algemene politieke veranderingsprocessen te duiden. De tegenstrijdigheden in de verklaringsmodellen in de hierboven besproken meer essayistische boeken wijzen er op. Hoe moeten de verworvenheden van de Verlichting worden gezien: als te verdedigen waarden of als oorzaak van de ontworteling van het individu? En is populisme modern of is dat modernisme slechts een lokvogel voor het electoraat en een dekmantel voor nationalistisch conservatisme? De verklaringsmodellen hebben onveranderlijk een zeker kip-en-ei-gehalte. Heeft de hervorming van de verzorgingsstaat een voedingsbodem gevormd voor het populisme, of is juist de neoliberalisme afbraak daarvan een dankbaar mikpunt geworden voor bewegingen met een heel andere politieke agenda? Is de ontideologisering van politieke partijen oorzaak of gevolg van het steeds meer benadrukken van individualisme en materiële waarden in de politiek? Fundamentele kwesties die ons dwingen recente en minder recente ontwikkelingen opnieuw te overdenken. Maar wellicht kunnen we daarbij de term 'populisme' beter reserveren voor het duiden van een bepaalde stijl van politiek leiderschap. Populisme is net zo'n term als totalitarisme, een breed gebruikt begrip dat echter feitelijk slechts verwijst naar enkele uitzonderlijke fenomenen en daarmee als categorie nauwelijks bruikbaar is voor een betekenisvolle duiding van politieke geschiedenis. ◀

Dirk Jan Wolfram (1959) is hoogleraar in de geschiedenis van bestuur en politiek in de moderne tijd aan de Rijksuniversiteit Groningen. Hij publiceert over politieke geschiedenis, geschiedenis van planning en ruimtelijke ordening en geschiedenis van bestuur. Drie recente publicaties: 'The Modern City: Migration, Social Control and Planning, 1850-Present', in: Leo Lucassen en Wim Willems (eds.), *Living in the City: Urban Institutions in the Low Countries, 1200-2010* (Oxford 2011); 'Deftige hervormers. Internationale congressen van statistici en hygiënisten in de negentiende eeuw', in: Marcel Broersma en Joop W. Koopmans, *Identiteitspolitiek. Media en de constructie van gemeenschapsgevoel* (Hilversum 2010) 111-124 en 'Witte pakken en integraalhelmen. Waarheidsvinding in de tweede golf van parlementaire enquêtes, 1983-2003', in: C.C. van Baalen e.a. (eds.), *Waarheidsvinding en waarheidsbeleving. Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2010* (Boom 2010) 63-74. Email: d.j.wolfram@rug.nl.

Lijst van besproken boeken

- Baalen, Carla van, e.a. (eds.), *Waar visie ontbreekt, komt het volk om* (Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2011; Amsterdam: Boom, Nijmegen: Centrum voor Parlementaire Geschiedenis, 2011, 239 p., ISBN 978 94 6105 546 0).
- Berger, Peter L., Zijderveld, Anton C., *Lof der twijfel. Hoe we overtuigingen kunnen koesteren zonder daarbij fanatiek te worden* (Amsterdam: Cossee, 2010, 204 p., ISBN 978 90 5936 266 6).
- Heijne, Bas, *Moeten wij van elkaar houden? Het populisme ontleed* (Amsterdam: De Bezige Bij, 2011, 143 p., ISBN 978 90 234 3587 7).
- Pels, Dick, *Het volk bestaat niet. Leiderschap en populisme in de mediademocratie* (Amsterdam: De Bezige Bij, 2011, 255 p., ISBN 978 90 234 5391 8).
- Wielenga, Friso, Hartleb, Florian (eds.), *Populismus in der modernen Demokratie. Die Niederlande und Deutschland im Vergleich* (Münster [etc.]: Waxmann, 2011, 244 pp., ISBN 978 3 8309 2444 9).
- Zijderveld, Anton C., *Populisme als politiek drijfzand* (Cossee essay 8; Amsterdam: Cossee, 2009, 108 p., ISBN 978 90 5936 250 5).